

ॐ

શ્રીપાતઙ્ગલયોગદર્શન

(રહસ્યદીપિકાટીકાસહિત)

ટીકાકાર

પૂજયપાદ મહારાજ શ્રીમન્નથુરામશર્મા-આચાર્ય

આનંદશ્રમ - બીલખા

○

રૂ. ૩૬-૫૦

ॐ

શ્રીસદ્ગુરુર્વિજયતેતમામ્

શ્રીપાતઞ્જલયોગદર્શન

શ્રીપદબોધિનીનામની સંસ્કૃતટીકા તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ
મહારાજ શ્રીનથુરામશર્મા—પ્રણીત શ્રીરહસ્યદીપિકાટીકાસહિત

યોગવિદ્યાનું જ્ઞાન સંપાદન કરવા ઈચ્છનારાઓના હિતાર્થે
: પ્રકટ કરનાર :
શ્રીહરજીવન કેશવજી શાહ

(સર્વાધિકાર આનંદાશ્રમ—બીલખાને સ્વાધીન)

રૂ. ૩૬-૫૦

આવૃત્તિ ૮ મી
સંવત્ ૨૦૫૫

નાથાબદ ૧૪૧

પ્રતિ ૩૦૦૦
ઈ. સ. ૧૯૯૯

રાધેશ્યામ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, ૫૩-૫૪ સી-૧, બોરડીગેટ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧.

ૐ

પાંચમી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

આ ગ્રંથની ચોથી આવૃત્તિની સર્વ પ્રતો ખપી જવાથી અને જિજ્ઞાસુઓ તરફથી તેની માગણી ચાલુ હોવાથી તેની આ પાંચમી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. આ પાંચમી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે તેના ખર્ચની રકમ રૂ. ૨૭૫૦ સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંતના નાગનેશગામના રહીશ અને હાલ મુંબઈનિવાસી શ્રીહરજીવન કેશવજી શાહે આપેલી હોઈ હવે પછીની સઘળી આવૃત્તિઓ પણ તેમના નામે પ્રસિદ્ધ થયા કરે એવી યોજના કરવામાં આવી છે. સંવત્ ૨૦૦૮-પોષ.

વ્યવસ્થાપક ટ્રસ્ટીમંડળ

આનંદાશ્રમ-બીલખા(સૌરાષ્ટ્ર)

ચોથી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

આ ગ્રંથની ત્રીજી આવૃત્તિમાં કેટલોક અગત્યનો સુધારો તથા વધારો કરી આ ચોથી આવૃત્તિ પ્રકટ કરવામાં આવી છે. કાગળના અને છપામણી આદિના ભાવો વધવાથી આ આવૃત્તિના પુસ્તકના મૂલ્યમાં ઉપયોગપૂરતો વધારો કરવામાં આવ્યો છે. સં. ૧૯૮૨

દ્વિતીયાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

પ્રાણિમાત્રને પ્રાયશઃ દુઃખ પ્રતિકૂલ પ્રતીત થાય છે તેથી તેઓ તેની નિવૃત્તિને ઈચ્છે છે, અને સુખ અનુકૂલ પ્રતીત થાય છે તેથી તેઓ તેની પ્રાપ્તિને ઈચ્છે છે. તેમાં પ્રાકૃતજનો સામાન્યરૂપથી દુઃખની નિવૃત્તિને અને વિષયજન્ય સુખની પ્રાપ્તિને ઈચ્છે છે, અને વિવેકિજનો દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિને અને નિરુપાધિક પરમસુખની પ્રાપ્તિને ઈચ્છે છે. તે વિવેકીઓ તાત્કાલિક દુઃખનિવૃત્તિને તથા દુઃખમિશ્રિત વિષયસુખની પ્રાપ્તિને પરમપુરુષાર્થ માનતા નથી. એવી રીતે દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિ અને દુઃખરહિત નિરતિશયસુખની નિત્યપ્રાપ્તિ પરમપુરુષાર્થ હોવાથી પુરુષને ઈચ્છવાયોગ્ય છે, અન્ય ઈચ્છવાયોગ્ય નથી, કેમ કે એમ અંગીકાર કરવાથી જ “મને કદાપિ દુઃખ ન થાઓ, કિંતુ હું નિરંતર સુખી રહું” આ અનુભવ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, અન્યથા થઈ શકતો નથી. જો કે કોઈ દુઃખાભાવને સુખને માટે માનીને સુખની પ્રાપ્તિને પુરુષાર્થ, અને કોઈ સુખને દુઃખાભાવને માટે માનીને દુઃખની નિવૃત્તિને પુરુષાર્થ, અને કોઈ બંનેને પુરુષાર્થ માને છે, તોપણ “તદત્યન્તવિમોક્ષોઽપવર્ગઃ ॥” (તે દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિ તે મુક્તિ છે,) એ મહર્ષિ ગૌતમના સૂત્રથી તથા “અથ ત્રિવિધદુઃખાત્યન્તનિવૃત્તિ-રત્યન્તપુરુષાર્થઃ ॥” (ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ પરમ પુરુષાર્થ છે,) એ શ્રીકપિલમુનિના સૂત્રથી અને લોકોની દુઃખભણીની અત્યંત અરુચિથી દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિને પરમપુરુષાર્થરૂપ ગણવામાં વિરોધ નથી. એ પ્રમાણે

દુઃખની નિવૃત્તિ પુરુષને અભીષ્ટ હોવાથી સંપાદન કરવાયોગ્ય છે એમ સિદ્ધ થયું. યદ્યપિ ભૂતકાલનું દુઃખ તો ભોગદ્વારા જ નિવૃત્ત થઈ ચૂક્યું છે, અને વર્તમાનકાલનું ભોગારૂઢ દુઃખ પણ દ્વિતીય ક્ષણમાં નષ્ટ થવાથી નિવૃત્તપ્રાય જ છે તેથી એ બંનેની નિવૃત્તિ સિદ્ધ કરી શકાય એવી નથી, તથાપિ ભાવિદુઃખની નિવૃત્તિ સિદ્ધ કરી શકાય એવી છે, માટે જ પતંજલિભગવાને “હેયં દુઃખ-મનાગતમ્ ॥” (ભાવિદુઃખ ત્યજવાયોગ્ય છે,) એ સૂત્રથી ભવિષ્યત્ દુઃખને ત્યજવાયોગ્ય કહ્યું છે. આ ભાવિદુઃખની નિવૃત્તિ આગામિજન્મની નિવૃત્તિને અધીન છે, કેમ કે આગામિદેહના સંબંધથી થનારા દુઃખને જ ભાવિદુઃખ કહેવામાં આવે છે. તે આગામિજન્મની નિવૃત્તિ ધર્માધર્મની નિવૃત્તિને અધીન છે, કારણ કે સામિમાન ધર્માધર્મના અનુષ્ઠાનથી જ આગામી શુભાશુભજન્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે ધર્માધર્મની નિવૃત્તિ રાગદ્વેષની નિવૃત્તિને અધીન છે, કેમ કે અનુકૂલમાં રાગ ને પ્રતિકૂલમાં દ્વેષ હોવાથી જ અન્યના અનુગ્રહદ્વારા અને નિગ્રહદ્વારા અથવા શુભાશુભકર્મના અનુષ્ઠાનદ્વારા ધર્માધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે, સ્વાભાવિક ઉત્પત્તિ થતી નથી. એ રાગદ્વેષની નિવૃત્તિ અવિદ્યાદિપદવડે કહેવાતા મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિને અધીન છે, કેમ કે મિથ્યાજ્ઞાન જ રાગદ્વેષનું મૂલકારણ છે. એમ હોવાથી જ શ્રીપતંજલિભગવાને “અવિદ્યા ક્ષેત્રમુત્તરેષાં પ્રસુપ્તતનુવિચ્છિન્નોદારાણામ્ ॥” (પ્રસુપ્ત, તનુ, વિચ્છિન્ન ને ઉદાર અસ્મિતાદિ કલેશોનું મૂલકારણ અવિદ્યા છે,) એ સૂત્રવડે અવિદ્યાને રાગદ્વેષનું મૂલકારણ કહેલી છે. આવી રીતે સમગ્ર અનર્થના મૂલભૂત અવિદ્યાનામના મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિ જ સર્વ રીતે પ્રથમ પ્રયોજનવાળી હોવાથી કરવાયોગ્ય છે એમ સિદ્ધ થયું. તેથી મહર્ષિ ગૌતમે પણ “દુઃખજન્મપ્રવૃત્તિદોષમિથ્યાજ્ઞાનાનામુત્તરોત્તરાપાયે તદન્તરાપાયાદપવર્ગઃ ॥” (દુઃખ, જન્મ, પુણ્યપાપરૂપ પ્રવૃત્તિ, રાગદ્વેષરૂપ દોષ ને મિથ્યાજ્ઞાનમાં ઉત્તર-ઉત્તરની નિવૃત્તિમાં તેના કાર્યરૂપ પૂર્વપૂર્વની નિવૃત્તિથી પુરુષને મુક્તિ થાય છે,) એ સૂત્રથી મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિપૂર્વક ઉત્તરઉત્તરના રાગાદિની નિવૃત્તિદ્વારા દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિરૂપ અપવર્ગની પ્રાપ્તિ કથન કરી છે. યદ્યપિ અનિત્ય-માં નિત્યપણાના, અપવિત્રમાં પવિત્રપણાના, દુઃખમાં સુખપણાના અને અનાત્મામાં આત્મપણાના જ્ઞાનના ભેદથી આ મિથ્યાજ્ઞાન અનેક પ્રકારનું છે, તથાપિ આત્માને યથાવત્ નહિ જાણીને જે ચિત્ત આદિ જડમાં આત્મપણાનું જ્ઞાન છે તે જ મિથ્યાજ્ઞાન પ્રથમ નિવૃત્ત કરવાયોગ્ય છે, કેમ કે આ મિથ્યાજ્ઞાનના હોવાથી જ સમગ્ર મિથ્યાજ્ઞાન ઉપસ્થિત થાય છે, અને આ મિથ્યાજ્ઞાનના નાશથી જ સર્વ મિથ્યાજ્ઞાન તથા દુઃખ નાશ પામી જાય છે, તેથી જ શ્રીબૃહદારણ્યકઉપનિષદમાં “આત્માનં ચેદ્વિજાનીયાદયમસ્મીતિ પૂરુષઃ । કિમિચ્છન્કસ્ય કામાય શરીરમનુ-સંજ્વરેત્ ॥” (પુરુષ જો આ આત્મા હું છું એમ અપરોક્ષ રીતે જાણે તો શાને

ઈચ્છતો છતો કોના ભોગ માટે શરીરની પછવાડે સંતાપ પામે?) એ શ્રુતિમાં વ્યતિરેકદ્વારા આત્માના અજ્ઞાનને જ સમગ્ર અનર્થનું કારણ કહેલ છે. આત્માના અજ્ઞાનરૂપ આ મિથ્યાજ્ઞાનનો ઉચ્છેદ કરનાર આત્મજ્ઞાનરૂપ તત્ત્વજ્ઞાન જ છે, કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાન જ મિથ્યાજ્ઞાનનું વિરોધી છે. આ આત્મજ્ઞાનનામનું તત્ત્વજ્ઞાન જ ઋતંભરાપ્રજ્ઞાપદનું વાચ્ય છે. એથી આત્મજ્ઞાન જ પુરુષને પ્રથમ સંપાદનીય સિદ્ધ થયું. આ આત્મજ્ઞાન જે સાધનોથી પ્રાપ્ત થાય છે તે સાધનો યદ્યપિ ભિન્ન ભિન્ન શાસ્ત્રમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રતિપાદન કરેલાં છે, તથાપિ શ્રુતિસંમત હોવાથી શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસન જ મુખ્યસાધન ગણવાં જોઈએ, અને તેમ હોવાથી જ “આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ ॥” (અરે મૈત્રેયિ! આત્મા જ સાક્ષાત્કાર કરવાયોગ્ય, શ્રવણ કરવાયોગ્ય, મનન કરવાયોગ્ય ને નિદિધ્યાસન કરવાયોગ્ય છે,) આ શ્રુતિમાં એ ત્રણને જ આત્મજ્ઞાનનાં સાધન કહેલાં છે, અન્યને સાધનરૂપે કહેલાં નથી. તેમાં વેદવાક્યોનો અદ્વિતીય બ્રહ્મના સંબંધમાં સમન્વય કરવા માટે ઉપનિષદોના તાત્પર્યવિષયક અજ્ઞાનસંશયાદિ પ્રતિબંધકના નિવર્તક વેદાંતવાક્યોનો ઉપક્રમઉપસંહારની એકતા આદિ પદ્ધિ-દ્વારા નિર્ણયજનક વિચાર તે શ્રવણ છે. અન્ય મતોની સાથે વિરોધપ્રયુક્ત પ્રમેયની અસંભાવનારૂપ પ્રતિબંધકના નિરાકરણ માટે જે શ્રુતિસ્મૃતિસહકૃત તર્કનું અનુસરણ કરી નિરંતર વેદાંતવાક્યોના અર્થનું ચિંતન તે મનન છે. મનનદ્વારા નિશ્ચય કરેલા પદાર્થના સંબંધની વિપરીતભાવનાની નિવૃત્તિ માટે ચિત્તને એકાગ્ર કરી દેવાનું નામ નિદિધ્યાસન છે. આ ત્રણમાંથી આત્મજ્ઞાનરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનનું અંતરંગ-સાધન નિદિધ્યાસન છે, અને તેની અપેક્ષાને અન્ય બહિરંગસાધન છે, માટે જ “તતસ્તુ તં પશ્યતિ નિષ્કલં ધ્યાયમાનઃ ॥” (પછી તો ધ્યાન કરનારો તે પ્રાણાદિ કલારહિત પરબ્રહ્મને અનુભવે છે,) આ શ્રુતિમાં ધ્યાનશીલને જ આત્મજ્ઞાનની યોગ્યતાવાળો કહ્યો છે. નિદિધ્યાસન અને ધ્યાન આ બંને શબ્દ પર્યાય છે, માટે જ પૂજ્યચરણ શ્રીશંકરાચાર્યજીએ શ્રુતિમાંના “નિદિધ્યાસિતવ્યઃ ॥” એ પદનો “નિશ્ચયેન ધ્યાતવ્યઃ ॥” (નિશ્ચયવડે ધ્યાન કરવાયોગ્ય છે,) એ અર્થ કર્યો છે. આ ધ્યાન જ કાલક્રમથી પરિપાકદશાને પ્રાપ્ત થઈને સમાધિ, સંપ્રજ્ઞાતયોગ અને અસંપ્રજ્ઞાતયોગ કહેવાય છે.

વિષયભોગવાસના શ્રવણના અંગભૂત યમનિયમાદિથી જ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. શાસ્ત્રમાં રહેલો સંશય શ્રવણથી દૂર થઈ જાય છે, પુરુષના સ્વરૂપમાં રહેલી અસંભાવના મનનથી નાશ પામી જાય છે, અને વિપરીતભાવનાની નિવૃત્તિ માટે નિદિધ્યાસનનું અનુષ્ઠાન કર્તવ્ય છે.^૧ વિપરીતભાવના વિદ્યમાન હોય ત્યાંસુધી

૧. ચિત્તમાં રહેલી મલિનવાસના જન્મમરણના કારણરૂપ છે, તેથી નિદિધ્યાસનનું અનુષ્ઠાન કરવા ઈચ્છનારે વિપરીતભાવનાની પોષક તે વાસનાનો

સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી, તેથી જ “અથ તદ્દર્શનાભ્યુપાયો યોગઃ ॥” (તે બ્રહ્મના દર્શનનો ઉપાય યોગ છે,) “શ્રદ્ધાભક્તિધ્યાનયોગાદવેહિ” (શ્રદ્ધા, ભક્તિ ને ધ્યાનયોગથી આત્માને જાણ,) “અધ્યાત્મયોગાધિગમેન દેવં મત્વા ધીરો હર્ષશોકૌ જહાતિ ॥” (અધ્યાત્મયોગની પ્રાપ્તિવડે પરમાત્માને જાણીને ધીર પુરુષ હર્ષશોકને ત્યજે છે,) “તતસ્તુ તં પશ્યતિ નિષ્કલં ધ્યાયમાનઃ ॥” (પછી ધ્યાન કરનારો તે કલારહિતને જુએ છે,) તથા “કશ્ચિદ્ધીરઃ પ્રત્યગાત્માનમૈક્ષદાવૃત્ત-ચક્ષુરમૃતત્વમિચ્છન્ ॥” (કોઈ ધીર પુરુષ અમૃતપણાની ઈચ્છાવાળો થયો છતો ચક્ષુરાદિ ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરીને પ્રત્યગાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે,) ઈત્યાદિ શ્રુતિઓમાં નિદિધ્યાસન સંજ્ઞાવાળા યોગને આત્મસાક્ષાત્કારનું કારણ કહેલ છે. મનુભગવાને “સૂક્ષ્મતાં ચાન્વવેક્ષેત યોગેન પરમાત્મનઃ ॥” (યોગવડે પરમાત્માની સૂક્ષ્મતાનો સાક્ષાત્કાર કરે છે,) એ વચનથી યોગને પરમાત્મામાં રહેલી સૂક્ષ્મતાના સાક્ષાત્કારનું કારણ કહેલ છે; શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્યે “ઇજ્યાચારદમા-ર્હિસાદાનસ્વાધ્યાયકર્મણામ્ । અયં તુ પરમો ધર્મો યદ્યોગેનાત્મદર્શનમ્ ॥” (યજ્ઞ,

ત્યાગ કરવો જોઈએ, અને શુદ્ધવાસના મોક્ષના હેતુરૂપ છે, તે માટે તે સંપાદન કરવી જોઈએ. શ્રીયોગવાસિષ્ઠમાં પણ એમ જ કહ્યું છે:—

“વાસના દ્વિવિધા પ્રોક્તા શુદ્ધાતિમલિના તથા ।

શુદ્ધા જન્મક્ષયે હેતુર્મલિના જન્મકારણમ્ ॥ ૧ ॥

શુભાશુભાભ્યાં માર્ગાભ્યાં વહન્તી વાસનાસરિત્ ।

પૌરુષેણ પ્રયત્નેન યોજનીયા શુભે પથિ ॥ ૨ ॥”

ભાવાર્થ:—વાસના બે પ્રકારની કહી છે, શુદ્ધ તથા અતિમલિન. શુદ્ધ જન્મના ક્ષયમાં હેતુ છે, અને મલિન જન્મનું કારણ છે. ૧. શુભ અને અશુભ માર્ગવડે વહેનારી વાસનારૂપ નદી છે, તેને પુરુષપ્રયત્નવડે શુભમાર્ગમાં જોડવી જોઈએ. ૨

શુભવાસનાની વૃદ્ધિ અને મલિનવાસનાની નિવૃત્તિ અભ્યાસથી થાય છે. કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ થવામાં અભ્યાસ જ કારણરૂપ છે. શ્રીયોગરસાયનમાં અભ્યાસનું માહાત્મ્ય નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“સર્વેષાં તુ પદાર્થાનામભ્યાસઃ કારણં પરમ્ ।

અનભ્યાસેન મર્ત્યસ્ય પ્રાપ્તો યોગોઽપિ નશ્યતિ ॥ ૧ ॥

અભ્યાસેન સ્થિરં ચિત્તમભ્યાસેનાનિલચ્યુતિઃ ।

અભ્યાસેન પરાનન્દો હ્યભ્યાસેનાત્મદર્શનમ્ ॥ ૨ ॥”

ભાવાર્થ:—સર્વે પદાર્થોનું પરમ કારણ અભ્યાસ છે. અભ્યાસવિના માણસનો પ્રાપ્ત યોગ પણ નાશ પામે છે. ૧. અભ્યાસવડે ચિત્ત સ્થિર થાય છે, અભ્યાસવડે પ્રાણનો નિરોધ થાય છે, અભ્યાસવડે પરમાનંદ સ્ફુરે છે. અને અભ્યાસવડે આત્મદર્શન થાય છે. ૨

આચાર, દમ, અહિંસા, દાન અને સ્વાધ્યાય એ કર્મોમાંથી યોગવડે આત્માનો જે સાક્ષાત્કાર કરવો તે જ પરમધર્મ છે,) એ વચનથી યોગદ્વારા આત્મસાક્ષાત્કારને પરમ ધર્મ કહ્યો છે; બ્રહ્મસૂત્રકાર વ્યાસમુનિએ “અપિ સંરાધને પ્રત્યક્ષાનુમાના-
ધ્યામ્ ॥” (આરાધનરૂપ ધ્યાનકાલમાં યોગીજનો પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે એમ શ્રુતિસ્મૃતિથી જણાય છે,) એ સૂત્રવડે યોગને સગુણબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરનાર પ્રતિપાદન કર્યો છે; ન્યાયદર્શનકાર મહર્ષિ ગૌતમે પણ “સમાધિવિશેષા-
ધ્યાસાત્ ॥” (સમાધિવિશેષના અભ્યાસથી તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે,) આ સૂત્રથી યોગાભ્યાસને જ તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપાયરૂપે કથન કરેલ છે; અને શ્રીબૃહ-
દારણ્યકઉપનિષદના ચતુર્થાધ્યાયના મૈત્રેયીબ્રાહ્મણના વ્યાખ્યાનમાં ભાષ્યકાર શ્રીશંકરાચાર્યજીએ “યદૈકત્વમેતાન્યુપગતાનિ તદા સમ્યગ્દર્શનં બ્રહ્મૈકત્વવિષયં
પ્રસીદતિ નાન્યથા શ્રવણમાત્રેણ ॥” (જ્યારે આ શ્રવણાદિ ત્રણ એકપણાને પામે છે ત્યારે બ્રહ્મના એકત્વનું સમ્યગ્દર્શનશુદ્ધ થાય છે, શ્રવણમાત્રે તેમ થતું નથી,) આ વાક્યથી કેવલ શ્રવણથી બ્રહ્મસાક્ષાત્કારના અભાવના કથનપૂર્વક નિદિધ્યાન-
સહિતના શ્રવણને બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારનું જનક કહેલું છે.

શ્રીઆદિત્યપુરાણમાં “યોગાત્સંજ્ઞાયતે જ્ઞાનં યોગો મય્યેકચિત્તતા ॥” (યોગ-
થી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને મારે વિષે એકચિત્તપણું તે યોગ છે,) એ વચન-
થી, શ્રીસ્કંદપુરાણમાં “આત્મજ્ઞાનેન મુક્તિઃ સ્યાત્તત્ત્વ યોગાદૃતે ન હિ ॥”
(આત્મજ્ઞાનવડે મુક્તિ થાય છે, ને તે જ્ઞાન યોગવિના પ્રાપ્ત થતું નથી,) આ
વચનવડે, શ્રીકૂર્મપુરાણમાં “યોગાગ્નિર્દહતિ ક્ષિપ્રમશેષં પાપપદ્મરમ્ । પ્રસન્નં જાયતે
જ્ઞાનં જ્ઞાનાત્રિર્વાણમૃચ્છતિઃ ॥” (યોગરૂપ અગ્નિ શીઘ્ર જ સમગ્ર પાપપંજરને
બાળી નાંખે છે તેથી પ્રતિબંધરહિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, અને જ્ઞાનથી નિર્વાણ
પામે છે,) એ શ્લોકથી, શ્રીદક્ષસ્મૃતિમાં “સ્વસંવેદ્યં હિ તદ્બ્રહ્મ કુમારી સ્ત્રીસુખં
યથા । અયોગી નૈવ જાનાતિ જાત્યન્ધો હિ યથા ઘટમ્ ॥” (જેમ કુમારી
પતિસંગમજન્ય સ્ત્રીસુખને જાણી શકતી નથી, અને જન્માંધ પુરુષ જેમ ઘડાને
જાણી શકતો નથી તેમ યોગાભ્યાસથી રહિત પુરુષ આત્માને જાણી શકતો નથી)
એ વચનથી, અને શ્રીયોગવાસિષ્ઠમાં “દુઃસહરામ સંસારવિષવેગવિષૂચિકા ।
યોગગારુડમન્ત્રેણ પાવનેનોપશામ્યતિ ॥” (હે રામ! જન્મમરણરૂપ સંસારસંજા-
વાળો જે વિષના વેગના જેવો વિષૂચિકા-કોલેરા-રોગ છે તે યોગરૂપ ગારુડ-
મંત્રવડે સુખપૂર્વક નિવૃત્ત થઈ જાય છે,) એ વાક્યથી યોગને આત્મજ્ઞાનનો
જનક કહ્યો છે.

માત્ર શ્રવણને આત્મસાક્ષાત્કારનું કરણ નહિ માનતાં શ્રવણમનન પછી
થનારા નિદિધ્યાસનરૂપ યોગયુક્ત ચિત્તને જ આત્મસાક્ષાત્કારનું કરણ માનવું
ઉચિત છે. “દૃશ્યતે ત્વચયા બુદ્ધ્યા સૂક્ષ્મયા સૂક્ષ્મદર્શિભિઃ ॥” (સૂક્ષ્મદર્શીઓએ

સૂક્ષ્મ અને એકાગ્ર બુદ્ધિવડે આત્મા અનુભવાય છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં પણ એકાગ્રચિત્તને આત્મસાક્ષાત્કારનું કારણ—અસાધારણ કારણ—કહ્યું છે; શ્રીગીતા-ભાષ્યમાં^૧ પૂજ્યપાદ શંકરાચાર્યે પણ “શાસ્ત્રાચાર્યોપદેશશમદમાદિસંસ્કૃતં મન આત્મદર્શને કરણમ્ ॥” (શાસ્ત્ર અને આચાર્યના ઉપદેશ તથા શમદમાદિથી સંસ્કૃત થયેલું મન આત્મસાક્ષાત્કારમાં કરણ છે,) એ વચનથી યોગયુક્ત મનને આત્મજ્ઞાનનું કરણ કહેલ છે; શ્રીબૃહદારણ્યકઉપનિષદ્માં પણ “સમાહિતો ભૂત્વાડડત્મન્યેવાત્માનં પश्यति ॥” (સમાહિત થઈને શુદ્ધચિત્તમાં જ આત્માને જુએ છે,) એ શ્રુતિથી સમાહિતચિત્તવાળા યોગીને જ આત્મજ્ઞાનનો અધિકારી કહ્યો છે; તથા શ્રીછાંદોગ્યોપનિષદ્માં પણ ભગવાન્ સનત્કુમારે શ્રીનારદપ્રતિ “સત્ત્વશુદ્ધૌ ધ્રુવા સ્મૃતિઃ સ્મૃતિલમ્બે સર્વગ્રન્થીનાં વિપ્રમોક્ષઃ ॥” (અંતઃકરણની શુદ્ધિ થયે અખંડસ્મૃતિની પ્રાપ્તિ ને તેવી સ્મૃતિની પ્રાપ્તિ થયે અવિવેકાદિ સર્વ ગ્રંથિઓની સારી રીતે નિવૃત્તિ થઈ જાય છે,) એ વચનથી સમાધિજન્ય ઋતં-ભરાનામની અખંડસ્મૃતિને જ મોક્ષનું કારણ કહેલી છે.

યદ્યપિ જેમને વિપરીતભાવનાનો ઉદય થતો નથી તેમને શ્રવણમનનથી જ પ્રતિબંધરહિત જ્ઞાનનો લાભ થવાથી યોગ નિયમથી આત્મજ્ઞાનનું કારણ નથી, તેથી જ “દ્વૌ ક્રમૌ ચિત્તનાશસ્ય યોગો જ્ઞાનં ચ રાઘવ । યોગો વૃત્તિનિરોધો હિ જ્ઞાનં સમ્યગ્વેક્ષણમ્ ॥” (હે રાઘવ! ચિત્તના નાશના બે ક્રમ છે, યોગ તથા જ્ઞાન; ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ તે યોગ, અને યથાર્થ દર્શન તે જ્ઞાન છે,) એ વચનથી શ્રીવસિષ્ઠમુનિએ વિકલ્પ કહ્યો છે, અને શ્રીપંચદશીના ધ્યાનદીપમાં “બહુ-વ્યાકુલચિત્તાનાં વિચારાત્તત્ત્વધીર્ન હિ । યોગો મુખ્યસ્તતસ્તેષાં ધીર્દર્પસ્તેન નश्यति ॥” (બહુ વ્યાકુલ ચિત્તવાળાને વિચારથી તત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી તેથી તેમને યોગ મુખ્ય છે, તે વડે તેમની બુદ્ધિના વિક્ષેપ દૂર થઈ જાય છે,) ઇત્યાદિ વાક્યથી વિદિપ્ત ચિત્તવાળાપ્રતિ જ યોગાનુષ્ઠાન કહ્યું છે, સમગ્ર જિજ્ઞાસુપ્રતિ કહ્યું નથી, તથાપિ જે પુરુષોને પૂર્વજન્મમાં અભ્યાસ કરેલા યોગથી આ જન્મમાં પૂર્વ અભ્યાસ કરેલા યોગબલનો લાભ થયો છે તે યોગબ્રષ્ટોના સંબંધમાં યોગાભ્યાસવિના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું પ્રતિપાદન કરનારા વચનોનું તાત્પર્ય હોવાથી પૂર્વોક્ત પ્રતિપાદનમાં દોષ આવતો નથી.

જે પુરુષોને પૂર્વજન્મમાં અભ્યાસ કરેલાં સાધનોથી તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થઈ જાય તેમને પણ પ્રારબ્ધકર્મપ્રયુક્ત દષ્ટદુઃખની નિવૃત્તિને માટે યોગ અવશ્ય આશ્રય કરવાયોગ્ય છે, કેમ કે આત્મજ્ઞાન આગામી તથા સંચિત કર્મોનો જ અસ્પર્શ તથા નાશ કરવામાં સમર્થ છે, પ્રારબ્ધકર્મની નિવૃત્તિમાં સમર્થ નથી, તેથી બ્રહ્મસૂત્રકાર વ્યાસભગવાને પણ “તદધિગમ ઉત્તરપૂર્વાધયોરશ્લેષવિનાશૌ

તદ્વ્યપદેશાત્ ॥” (બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થવાથી આગામિકર્મનો અસ્પર્શ અને સંચિતકર્મનો વિનાશ થાય છે, શ્રુતિમાં તેના કથનથી,) એ સૂત્રથી પ્રારબ્ધકર્મથી ભિન્ન કર્મોની આત્મજ્ઞાનથી નિવૃત્તિ કહી છે. એવી રીતે પ્રારબ્ધકર્મથી ઉપજતા દૃષ્ટદુઃખની નિવૃત્તિ માટે તથા મનોનાશવાસનાક્ષયદ્વારા જીવન્મુક્તિને સંપાદન કરવા માટે સર્વોત્કૃષ્ટ યોગ મુમુક્ષુને ઉપાદેય છે આ સિદ્ધ થયું.^૧

જો કે શ્વેતાશ્વતર, કઠ ને મૈત્રાયણીય આદિ ઉપનિષદોમાં યોગ પ્રતિપાદિત છે તોપણ તે એકત્ર સાંગોપાંગ નિબદ્ધ નથી, માટે પરમકૃપાલુ પાતંજલિમુનિએ મુમુક્ષુઓના ઉદ્ધાર માટે તે યોગ સૂત્રોદ્ધાર સાંગોપાંગ ચાર પાદોમાં વિભક્ત કરી દીધો છે. આ ગ્રંથનું નામ યોગાનુશાસન, યોગશાસ્ત્ર, યોગસૂત્રો, યોગદર્શન વા પાતંજલયોગદર્શન છે. આ યોગસૂત્રોને, તે અતિસંક્ષિપ્ત અને ગૂઢાર્થ હોવાથી પ્રૌઢજ્ઞાનરહિત જનોને એનાથી ઉપકાર નહિ જોઈને, વ્યાસભગવાને ભાષ્યદ્વારા ભૂષિત અને પરિવર્ધિત કરીને સ્પષ્ટ કર્યા છે; અને એ ભાષ્યને પણ ગહન-વિષયોથી યુક્ત જાણીને સર્વતંત્રસ્વતંત્ર વાચસ્પતિમિશ્રે તત્ત્વવૈશારદીનામની વ્યાખ્યાથી અલંકૃત કરેલ છે. આ દર્શનપર બીજું ભાષ્ય^૨ તથા ટીકાદિ^૩ પણ છે. વર્તમાનમાં જે યોગગ્રંથો^૪ ઉપલબ્ધ છે તેમાં આ ગ્રંથો સર્વોત્તમ છે એમ કહેવામાં

૧. પ્રસ્તાવનાનો અહીંસુધીનો ઘણોખરો ભાગ સાધુ શ્રીબાલરામજીના લેખને આધારે લખવામાં આવ્યો છે. કેટલાંક સૂત્રોમાંના વિવેચનમાં પણ તેઓના લેખનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

૨. ભવદેવકૃત પાતંજલીય અભિનવભાષ્ય તથા રામાનુજકૃત યોગસૂત્ર-ભાષ્ય એ બે બીજું ભાષ્યો છે.

૩. વ્યાસભગવાનના યોગભાષ્યપર વિજ્ઞાનભિક્ષુનું વાર્તિક છે, ને નાગેશની વ્યાખ્યા છે. એ વિના આ દર્શનપર ભોજદેવકૃત રાજમાર્તંડ, નારાયણભિક્ષુકૃત યોગસૂત્રગૂઢાર્થદ્યોતનિકા, ઉદયશંકરકૃત યોગવૃત્તિસંગ્રહ, આનંદના શિષ્યકૃત યોગસુધાકર, ઉમાપતિત્રિપાઠિકૃત પાતંજલવૃત્તિ, કોમાનંદદીક્ષિતકૃત નવયોગ-કલ્લોલ, ભાવાગણેશકૃત યોગાનુશાસનવૃત્તિ, જ્ઞાનાનંદકૃત યોગસૂત્રવૃત્તિ, રામાનંદતીર્થકૃત યોગમણિપ્રભા, અનંતશર્મકૃત યોગચંદ્રિકા, રાઘવાનંદયતિકૃત પાતંજલરહસ્ય, શ્રીધરાનંદયતિકૃત પાતંજલરહસ્ય, સદાશિવકૃત યોગસૂત્રવૃત્તિ, શંકરકૃત યોગસૂત્રવૃત્તિ, વૃંદાવનશુક્લકૃત યોગસૂત્રવૃત્તિ ને પદ્મબોધિની એ ટીકાઓ છે, તથા પંડિત બાલરામકૃત ટિપ્પણ છે.

૪. પાતંજલયોગદર્શનથી ભિન્ન યોગગ્રંથો વર્તમાનકાલમાં આ પ્રમાણે મળી આવે છે:—યાજ્ઞવલ્ક્યસંહિતા, અમનસ્કખંડ, સિદ્ધસિદ્ધાંતપદ્ધતિ, ગોરક્ષશતક, ખેચરીપટલ, ઘેરંડસંહિતા, પવનવિજય, હઠયોગપ્રદીપિકા, શિવસંહિતા, યોગસારસંગ્રહ, યોગતારાવલી, યોગબીજ, રાજયોગ, ષટ્ચક્રનિરૂપણ, કપિલગીતા

અતિશયોકિત થતી નથી.

યોગશાસ્ત્રને સાંખ્યપ્રવચન પણ કહેવામાં આવે છે, કેમ કે આ યોગશાસ્ત્ર સાંખ્યશાસ્ત્રનું પ્રકૃષ્ટથી જ વચન એટલે પ્રતિપાદન કરે છે, અર્થાત્ આ યોગશાસ્ત્રમાં પ્રાયશઃ સર્વ પ્રક્રિયા સાંખ્યની જ છે, કેવલ ઈશ્વરનો સ્વીકાર અને યોગનું પ્રતિપાદન આમાં પ્રકૃષ્ટ એટલે અધિક છે આથી આનું નામ સૈશ્વરસાંખ્ય પણ કહેવાય છે.

સૂત્રોસહિત ટિપ્પણવાળું તથા ટિપ્પણવિનાનું વ્યાસભાષ્ય તથા વ્યાસ-ભાષ્યપરની વાયસ્યતિમિશ્રની ટીકા, સૂત્રોસહિત યોગવાર્તિક, ભોજવૃત્તિ, યોગ-મણિપ્રભા, યોગસુધાકર, નાગેશની વ્યાખ્યા ને યોગચંદ્રિકા એ ગ્રંથો દેવનાગરી-લિપિમાં મુદ્રાંકિત થયા છે, બાકીનાં ભાષ્યો તથા ટીકાઓ દેવનાગરીલિપિમાં અદ્યોપિપર્યંત મુદ્રાંકિત થયેલાં જણવામાં નથી.

આ ગ્રંથના ચાર પાદો છે, પ્રથમપાદમાં ઉત્તમાધિકારી માટે બંને પ્રકારના સમાધિનું નિરૂપણ છે. માટે તે પાદનું નામ સમાધિપાદ રાખેલું છે. તે પાદમાં ૫૧ સૂત્રો છે. બીજો પાદ મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ અધિકારી માટે છે. તેમાં તેવા અધિકારીઓને સંપાદન કરવાયોગ્ય જે ક્રિયાયોગ તથા અષ્ટાંગયોગરૂપ સાધનો છે તેમનું નિરૂપણ છે, તેથી તેનું નામ સાધનપાદ પાડવામાં આવેલું છે. તે પાદમાં ૫૫ સૂત્રો છે. ત્રીજા પાદમાં મંદાધિકારીને યોગમાં શ્રદ્ધા ઉપજાવવા વિભૂતિઓનું નિરૂપણ કર્યું છે, તેથી તેનું નામ વિભૂતિપાદ રાખ્યું છે. તેમાં પણ ૫૫ સૂત્રો છે. ચોથા પાદમાં યોગના મુખ્ય ફલ કેવલ્યનું નિરૂપણ છે, તેથી તે પાદનું નામ કેવલ્યપાદ રાખવામાં આવ્યું છે. તે પાદમાં ૩૪ સૂત્રો છે. એમ ચાર પાદોમાં ૧૯૫ સૂત્રો છે. તે સૂત્રોમાં કયા કયા વિષયોનું નિરૂપણ છે તે અનુક્રમણિકામાં જોવાથી જણાશે.

આ ગ્રંથની પ્રથમાવૃત્તિમાં સંક્ષિપ્ત ટીકા હતી, તે ટીકાને સ્થાને આ આવૃત્તિમાં વિસ્તૃત ટીકા આપવામાં આવી છે, તથા કોઈ વિદ્વાને રચેલી પદ-બોધિનીનામની એક સરલ સંસ્કૃતટીકા જે બહુધા ભાષ્યાનુકૂલ છે તે પણ સંશોધન કરીને આપવામાં આવી છે, તેથી આ આવૃત્તિ યોગવિદ્યાનું રહસ્ય જણાવા ઈચ્છનારને પ્રથમાવૃત્તિ કરતાં વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડશે. ઇતિ શિવમ્ ।

ને યોગવિચાર. એ વિના ઉપનિષદોમાં, સ્મૃતિઓમાં, પુરાણોમાં, ઉપપુરાણો-માં, યોગવાસિષ્ઠમાં, મહાભારતમાં તથા પંચદશી અને જીવન્મુક્તિવિવેક આદિ ગ્રંથોમાં પણ યોગનું નિરૂપણ જોવામાં આવે છે.

પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

યોગવિદ્યાના જે ગ્રંથો આજકાલ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તે સર્વ ગ્રંથોમાં પાતંજલયોગદર્શન ગ્રંથ પ્રાચીન તથા વિશેષ સચુક્તિક અને સપ્રમાણ ગણાય છે. એમાં સમાવેલો વિષય અતિગહન, પરંતુ માનવજાતિને અત્યંત ઉપયોગી છે. દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ, જેને વાસ્તે પ્રાણિમાત્ર નિરંતર ઉદ્યમી રહે છે તે, કેવા ઉપાયોવડે સિદ્ધ થાય છે તે આ ગ્રંથમાં વિસ્તારપૂર્વક સમજાવતાં, વચ્ચે વચ્ચે જે ઐશ્વર્યો સાધકને પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ કાર્યકારણભાવ બતાવી સરહસ્ય વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે. આર્યજન્મનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જે કૈવલ્ય મેળવવાનો છે તે સિદ્ધ કરવાને આ ગ્રંથ વાસ્તવિક માર્ગદર્શક છે એમ જિજ્ઞાસુઓને અભ્યાસ કરવાથી નિઃસંદેહ રીતે જણાઈ આવશે.

આ ગ્રંથના ચાર પ્રકરણ અથવા પાદ છે. પહેલા પ્રકરણને સમાધિપાદ કહે છે. તેમાં સમાધિના પ્રકાર, તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયો તથા ચિત્તની અવસ્થાઓ વગેરેનું વર્ણન છે. બીજા પાદનું નામ સાધનપાદ છે. તેમાં અવિદ્યારૂપ અશુદ્ધિનો નાશ કરી ચિત્તને સમાહિત સ્થિતિમાં લાવનાર અષ્ટાંગયોગ વગેરેનું વર્ણન છે. ત્રીજા પ્રકરણનું નામ વિભૂતિપાદ છે. તેમાં વિવિધપ્રકારના સંયમદ્વારા જે ઐશ્વર્યનો લાભ યોગીને થાય છે તેનું વર્ણન છે. સૌથી છેલ્લા અથવા ચોથા પ્રકરણને કૈવલ્યપાદ કહે છે. એમાં કૈવલ્ય—નિર્વાણ—નું સ્વરૂપ વગેરે સમજાવવામાં આવેલ છે.

અનંત પુણ્યકર્મોના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત થયેલો આ મનુષ્યદેહ માત્ર વિષય-સેવનમાં જ વ્યર્થ ગાળી નાંખવો એ અનુચિત છે. વીર્યવાન અને બુદ્ધિમાન અધિકારિજનોએ પોતાની પ્રજાને પ્રકાશિત કરવા માટે અવશ્ય પોતાની પ્રકૃતિ-સ્થિતિને અનુકૂલ આવે એવી રીતે યોગવિદ્યાનું અનુષ્ઠાન કરવામાં તત્પર રહેવું જોઈએ. જેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રયત્ન કરનારા છે તેમનો ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ કરવાને કલેશ, કર્મ, વિપાક અને આશયથી રહિત પુરુષવિશેષનું પ્રજ્ઞાસત્ત્વ સર્વત્ર તત્પર છે. દિવ્યચક્ષુ ખોલો, અને પરમસત્યને વિલોકી શાંતિ પામો.

સંવત્ ૧૯૪૭ જેઠવદિ ૩ ગુરુવાર.

શ્રીપતંજલિમુનિનું ચરિત્ર

“યોગેન ચિત્તસ્ય પદેન વાચાં મલં શરીરસ્ય ચ વૈદ્યકેન ।

યોઽપાકરોત્તં પ્રવરં મુનીનાં પતન્જલિં પ્રાજ્ઞલિરાનતોઽસ્મિ ॥”

ભાવાર્થ:—જેમણે ચિત્તના મલ યોગસૂત્રરૂપ યોગશાસ્ત્રથી, વાણીના મલ પાણિનિમુનિનાં સૂત્રોપરના મહાભાષ્યરૂપ પદશાસ્ત્રથી અને શરીરના મલ ચરકનામના વૈદ્યકગ્રંથવડે દૂર કર્યા તે મુનિઓમાં ઉત્કૃષ્ટ ભગવાન્ પતંજલિને હું બે હાથ જોડીને નમેલો છું.

હિમાલયપર્વતની ઉત્તરમાં આવેલા ઈલાવૃત્તવર્ષમાં વર્તમાન બ્રહ્માના દ્વિતીયપરાર્પના શ્વેતવારાહકલ્પના વૈવસ્વતમન્વંતરના અઠ્ઠાવીશમા દ્વાપરયુગના અંતમાં ભગવાન્ પતંજલિ જન્મ્યા હતા એમ પુરાણાદિપરથી જણાય છે. એમના પિતાનું નામ અંગી અને માતાનું નામ ગોણિકા કિંવા સતી હતું. એ ગોણિકા સુપુત્રની પ્રાપ્તિ માટે તપ કરતાં હતાં. તેમણે એક વેલા શ્રીસૂર્યને અર્ધ્યપ્રદાન કરવા અંજલિમાં પવિત્ર જલ ગ્રહણ કરી શ્રીસૂર્યની પોતાને પ્રાણ પુત્ર આપવા માટે શુદ્ધભાવથી પ્રાર્થના કરી તે અંજલિ ઊંચો કરી જેવાં તે અર્ધ્ય અર્પણ કરવા જાય છે કે તેમાંથી એક નાનો બાલક નીચે પડ્યો. તે બાલકને ગોણિકાએ પોતાનો પુત્ર માન્યો, અને પોતાના અંજલિમાંથી તે પડ્યો માટે ગોણિકાએ તેનું નામ પતંજલિ (અંજલિમાંથી પડેલો) પાડ્યું. પછી તે પોતાની માતાને “આપ જ્યારે મારું સ્મરણ કરશો ત્યારે હું શીઘ્ર આપની પાસે આવીશ” એમ કહી તપ કરવા ગયા. તેમની ઉગ્ર તપશ્ચર્યાથી પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન્ મહેશ્વરે તેમને મહાભાષ્યાદિ રચવાનું સામર્થ્ય આપ્યું. પછી મહાભાષ્ય, યોગસૂત્રો અને ચરકનામનું વૈદ્યકશાસ્ત્ર રચી તેમનો શિષ્યપ્રશિષ્યદ્વારા ભરતખંડમાં પ્રચાર કર્યો. પછી ગોનર્દનામના^૧ દેશમાં જઈ ત્યાં ચિરકાલ નિવાસ કરીને રહ્યા. એમનાં સ્ત્રીનું નામ લોલુપા હતું. ભગવાન્ પતંજલિ ગોનર્દદેશમાં દીર્ઘકાલપર્યંત રહ્યા તેથી તેમનું ગોનર્દીય એવું પણ નામ પડ્યું છે. મહાભાષ્યમાં પણ તેમણે જ્યાં જ્યાં પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો છે ત્યાં ત્યાં “ગોનર્દીયસ્ત્વાહ ॥” એમ પોતાનું ઓળખાણ આપ્યું છે. મહાભાષ્યમાં “વાતિકં પૈત્તિક, શ્લેષ્મિકમ્ ॥” “દધિત્રપુષં પ્રત્યક્ષો જ્વરઃ ॥” (દહીં ને કાકડી પ્રત્યક્ષ જ્વર છે,) ને “નહ્વલોદકં પાદરોગઃ ॥” (બરુનું જલ પગનો રોગ છે,) એવા એવા લેખથી મહાભાષ્યકાર અને ચરકનામનો વૈદ્યકગ્રંથ કરનાર પતંજલિમુનિ એક છે એમ જણાય છે, અને યોગસૂત્રકાર તેથી ભિન્ન હોય એમ પ્રતીત થાય છે, કેમ કે યોગશાસ્ત્રનો પરિચય મહાભાષ્યમાં કોઈ સ્થલે મળતો નથી, એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે જણવું:—પ્રસંગવિના યોગનો પરિચય દેવો અનુચિત ગણાય તેથી તેમણે તેનો પરિચય આપ્યો નથી; જો પરિચયનો જ આગ્રહ હોય તો જેમ મહાભાષ્યમાં વૈદ્યકનો પરિચય દેવાથી મહાભાષ્યકારથી વૈદ્યકના રચનાર અભિન્ન છે એમ સ્વીકાર્યું તેમ યોગશાસ્ત્રમાં ચતુર્થપાદના પ્રથમસૂત્રમાં ઔષધજન્યસિદ્ધિના નિરૂપણથી યોગગ્રંથ લખનારને પણ મહાભાષ્યકારથી અભિન્ન અંગીકાર કરવામાં વિરોધ રહેતો નથી. વળી એમ માનવામાં આરંભમાં દશવિલી નમસ્કારની પ્રચલિત ઉક્તિ પણ સહાય થાય છે.

૧. અયોધ્યાપ્રદેશમાં ગોંડનામનું જે નગર છે તેની આસપાસના દેશને પૂર્વે ગોનર્દ કહેતા હતા એમ કેટલાક શોધકોનું ધારવું છે.

ભગવાન્ પતંજલિના પ્રાદુર્ભાવના સંબંધમાં નીચેની દંતકથા પણ પ્રચલિત છે:—

એક વાર ગોનદેશમાં પાણિનિનામના મુનિ સંધ્યોપાસનના સમયમાં શ્રીસૂર્યને અર્ધ્યપ્રદાન કરતા હતા તેવામાં તેમના અંજલિમાંથી એક નાનું સર્પનું બચ્ચું નીચે પડ્યું, ને બાલકરૂપ થઈ ગયું, તેથી ભય અને આશ્ચર્યને લીધે પાણિનિમુનિથી તે બાલકપ્રતિ “કો ભવાન્”—તું કોણ છે?—એમ બોલવાની જગાએ “કોર્ભવાન્” એમ બોલાઈ જવાયું. તે બાલકે મુનિના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “સર્પોઽહમ્”—હું સર્પ છું—એમ કહેવાને સ્થાને “સર્પોઽહમ્” એમ કહ્યું. મુનિએ તેને પૂછ્યું કે, “રેફઃ કુત્ર ગતઃ”—સર્પ શબ્દમાંનો રેફ ક્યાં ગયો?—તેના ઉત્તરમાં તે બાલકે કહ્યું કે, “ત્વયા હ્રતઃ”—તે તો તમે લઈ લીધો, કેમ કે તમે કો ભવાન્ને સ્થાને કોર્ભવાન્ બોલ્યા છો. મુનિ તે બાલકના તે ઉત્તરથી પ્રસન્ન થયા. તે બાલક અંજલિમાંથી પડ્યો માટે તેનું નામ પતંજલિ કહેવાયું, ને તેમણે જ પાણિનિમુનિના વ્યાકરણપર મહાભાષ્ય રચ્યું. ચરકનામનો વૈદ્યકગ્રંથ અને યોગસૂત્રો પણ તેમણે જ રચ્યાં છે.

ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદ બુદ્ધધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ થયા પછી પ્રચલિત થયો છે, ને તે ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદનું યોગદર્શનમાં ખંડન કરેલું છે, તેથી અનુમાન થાય છે કે પતંજલિમુનિ દ્વાપરયુગના અંતમાં નહિ પણ બુદ્ધના નિર્વાણ પછી થયા હશે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે જણાવું:—બુદ્ધના પ્રાદુર્ભાવની પૂર્વે પણ જનમંડલમાં ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદ પ્રચલિત હશે, અને કાલે કરીને તે વિચારો બુદ્ધધર્મમાં પ્રવેશ પામ્યા હશે. તે પ્રથમના ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદની યુક્તિઓનું નિરાકરણ ભગવાન્ પતંજલિએ પોતાના યોગગ્રંથમાં થોડાં સૂત્રોવડે કરેલું હશે; કિંવા આ દર્શનમાં વર્તમાનકાલે જે ૧૮૫ સૂત્રો પ્રતીત થાય છે તે બધાં સૂત્રો ભગવાન્ પતંજલિપ્રણીત નહિ હોય, પણ તેમાંનાં ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદના ખંડનવિનાનાં અન્ય સૂત્રો તેમણે રચ્યાં હશે અને તેનો પોતાના શિષ્યપ્રશિષ્યદ્વારા પ્રચાર કર્યો હશે, પશ્ચાત્ બુદ્ધધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ થયા પછી કોઈ વિદ્વાને તે મતનું નિરાકરણ કરનારાં સૂત્રો તેમાં ઊમેર્યાં હશે. એ બેમાંની કોઈ પણ એક વાત સ્વીકારવાથી પૂર્વોક્ત શંકાનું નિરાકરણ થઈ જાય છે.

પતંજલિમુનિના સંબંધમાં ઉપર જે સ્વલ્પ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું તેથી વધારે વિગત વર્તમાનમાં મળી શકતી નથી.

ૐ

શ્રીપાતંજલયોગદર્શન વિષયદર્શક અનુક્રમણિકા

વિષયનું નામ	સૂત્રાંક	પૃષ્ઠાંક
પાંચમી આવૃત્તિની તથા ચોથી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.		૨
દ્વિતીયાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.		૨-૯
પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.		૧૦
શ્રીપતંજલિમુનિનું ચરિત્ર.		૧૦-૧૨
વિષયદર્શક અનુક્રમણિકા.		૧૩-૨૧
શ્રીપાતંજલયોગદર્શનમાંના અતિઉપયોગી શબ્દોનું સૂચીપત્ર.		૨૧-૨૯
મંગલાચરણ.		૩૦-૩૨

૧. સમાધિપાદ ૩૩-૧૯૭

યોગશાસ્ત્રના આરંભની પ્રતિજ્ઞા તથા તેમાં ઉપયોગી વિચાર.	૧	૩૩-૪૧
યોગનું લક્ષણ, ચિત્ત અને વૃત્તિઓનાં સ્વરૂપ, તથા યોગના સ્વરૂપનો વિચાર.	૨	૪૧-૪૮
આશંકાપૂર્વક સમાધિકાલમાં પુરુષના સ્વરૂપનું કથન, તથા તદુપયોગી શંકાસમાધાન.	૩	૪૮-૫૦
વ્યુત્થાનકાલમાં પુરુષના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન તથા પુરુષના અપરિણામીપણાનું કથન.	૪	૫૦-૫૭
અવાંતરપ્રકારસહિત પાંચ પ્રકારની વૃત્તિઓનું નિરૂપણ.	૫-૬	૫૭-૬૧
પ્રત્યક્ષ, અનુમાન તથા આગમનામના ત્રણ પ્રમાણોનું સવિસ્તર નિરૂપણ.	૭	૬૧-૮૧
વિપર્યયજ્ઞાનનું લક્ષણ, તથા તેના બાસઠ પ્રકારના અવાંતરભેદ.	૮	૮૧-૮૬
વિકલ્પનું લક્ષણ.	૯	૮૬-૮૮
નિદ્રાવૃત્તિનું લક્ષણ.	૧૦	૮૮-૯૨
સ્મૃતિવૃત્તિનું લક્ષણ.	૧૧	૯૨-૯૫

વિષયનું નામ	સૂત્રાંક	પૃષ્ઠાંક
વૃત્તિનિરોધના ઉપાયના નિરૂપણપૂર્વક અભ્યાસ— વૈરાગ્યની ભિન્ન ભિન્ન સફલતા.	૧૨	૯૫-૯૮
અભ્યાસનું લક્ષણ, તથા અભ્યાસની દૃઢાવસ્થાનું નિરૂપણ.	૧૩-૧૪	૯૮-૧૦૨
વશીકારસંજ્ઞાવાળા વૈરાગ્યના લક્ષણના કથનપૂર્વક વૈરાગ્યના ભેદોનું નિરૂપણ.	૧૫	૧૦૨-૧૦૭
પરવૈરાગ્યનું લક્ષણ.	૧૬	૧૦૭-૧૦૯
વિતર્કાદિવિશિષ્ટ સંપ્રજ્ઞાતયોગનું નિરૂપણ.	૧૭	૧૦૯-૧૧૨
અસંપ્રજ્ઞાતયોગનું લક્ષણ.	૧૮	૧૧૨-૧૧૫
વિદેહની તથા પ્રકૃતિલયની અવસ્થાનું નિરૂપણ.	૧૯	૧૧૫-૧૧૮
અસંપ્રજ્ઞાતયોગની પ્રાપ્તિ કરનારા શ્રદ્ધાદિ ઉપાયોનું નિરૂપણ.	૨૦	૧૧૮-૧૨૧
અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યના મૃદુ મધ્ય ને તીવ્ર એ ત્રણ પ્રકાર, તથા નવ પ્રકારના યોગીઓ.	૨૧-૨૨	૧૨૧-૧૨૩
ઈશ્વરપ્રણિધાન સમાધિના લાભમાં દૃઢ ઉપાય છે તેના નિરૂપણપૂર્વક ઈશ્વરના સ્વરૂપનું લક્ષણ તથા તે સંબંધી ઉપયોગી વિચાર.	૨૩-૨૪	૧૨૩-૧૩૩
યુક્તિથી ઈશ્વરસિદ્ધિના કથનદ્વારા ઈશ્વરના પરમ- ગુરુપણાનું નિરૂપણ.	૨૫-૨૬	૧૩૩-૧૩૮
ઈશ્વરપ્રણિધાનનું નિરૂપણ.	૨૭-૨૮	૧૩૮-૧૪૩
ઈશ્વરપ્રણિધાનનું સ્વરૂપસાક્ષાત્કાર ફલ, તથા યોગવિઘ્નોના અભાવરૂપ અવાંતર ફલો એ બંનેનું નિરૂપણ.	૨૯	૧૪૪-૧૪૬
નવ પ્રકારનાં યોગવિઘ્નોના નિરૂપણપૂર્વક વિશ્લેષની સાથે ઉપજનારાં વિઘ્નોનું નિરૂપણ.	૩૦-૩૧	૧૪૬-૧૫૧
ઈશ્વરપ્રણિધાનના ઉપસંહારપૂર્વક બૌદ્ધમતનું સવિસ્તર નિરાકરણ.	૩૨	૧૫૧-૧૫૩
ચિત્તશુદ્ધિના ઉપાયરૂપ મૈત્રી આદિક ભાવનાનું અપૂર્વ નિરૂપણ.	૩૩	૧૫૩-૧૫૭
ચિત્તસ્થિરતાના અનેક ઉપાયોનું નિરૂપણ.	૩૪-૩૯	૧૫૭-૧૭૦

વિષયનું નામ	સૂત્રાંક	પૃષ્ઠાંક
વશીકારનામની યોગીના ચિત્તની અવસ્થાનું નિરૂપણ.	૪૦	૧૭૦-૧૭૧
ગ્રાહ્યસમાપત્તિ આદિના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના સંપ્રજ્ઞાતયોગનું વર્ણન.	૪૧	૧૭૧-૧૭૩
સવિતર્કસંપ્રજ્ઞાતયોગનું નિરૂપણ.	૪૨	૧૭૩-૧૭૫
નિર્વિતર્કસંપ્રજ્ઞાતયોગના નિરૂપણપૂર્વક અવયવીના સ્થાપનદ્વારા બૌદ્ધસંમત પરમાણુપુંજનું નિરાકરણ.	૪૩	૧૭૫-૧૮૦
સવિચાર તથા નિર્વિચાર સંપ્રજ્ઞાતયોગનું નિરૂપણ.	૪૪	૧૮૦-૧૮૨
સૂક્ષ્મવિષયોનું નિરૂપણ.	૪૫	૧૮૨-૧૮૪
સબીજસમાધિઓનો ઉપસંહાર.	૪૬	૧૮૪-૧૮૬
નિર્વિચારજન્ય અધ્યાત્મપ્રસાદનું નિરૂપણ.	૪૭	૧૮૬-૧૮૭
ઋતંભરાપ્રજ્ઞાના નિરૂપણપૂર્વક ઋતંભરાપ્રજ્ઞાના અલૌકિક સામર્થ્યવિશેષનું કથન.	૪૮-૪૯	૧૮૭-૧૮૯
ઋતંભરાપ્રજ્ઞાના સંસ્કારોથી અન્ય સંસ્કારોના અભાવનું કથન.	૫૦	૧૮૯-૧૯૪
નિર્બીજસમાધિના કથનપૂર્વક પ્રથમપાદની સમાપ્તિ.	૫૧	૧૯૪-૧૯૭
૨. સાધનપાદ ૧૯૮--૩૫૭		
દ્વિતીયપાદના આરંભની આવશ્યકતાના કથનપૂર્વક ક્રિયાયોગનું નિરૂપણ.	૧	૧૯૮-૨૦૪
ક્રિયાયોગના ફલનું કથન.	૨	૨૦૪-૨૦૫
પાંચ કલેશોની સંજ્ઞાનો નિર્દેશ.	૩	૨૦૫-૨૦૭
રાગાદિ કલેશોના અવિદ્યામૂલકપણાના નિરૂપણપૂર્વક પ્રસુપ્ત આદિ ભેદોથી કલેશોનું વિશેષ નિરૂપણ.	૪	૨૦૭-૨૧૨
ચાર પ્રકારની અવિદ્યાનું સવિસ્તર વર્ણન.	૫	૨૧૨-૨૧૭
અસ્મિતા, રાગ ને દ્વેષનામના કલેશોનું નિરૂપણ.	૬-૮	૨૧૭-૨૨૨
અભિનિવેશનામના કલેશના નિરૂપણપૂર્વક પૂર્વજન્મના સદ્ભાવનું પ્રતિપાદન.	૯	૨૨૨-૨૨૪

૧૬	શ્રીપાતંજલયોગદર્શન	[સૂત્ર ૩૪]
વિષયનું નામ	સૂત્રાંક	પૃષ્ઠાંક
ક્લેશોના નાશના ઉપાયનું કથન.	૧૦-૧૧	૨૨૪-૨૨૭
ધર્માધર્મના ક્લેશમૂલકપણાના કથનપૂર્વક દષ્ટા- દષ્ટફલક ધર્માધર્મનું વર્ણન.	૧૨	૨૨૭-૨૩૧
રાગાદિમૂલક ધર્માધર્મના ફલના નિરૂપણપૂર્વક એકભવિકવાદનો સવિસ્તર વિચાર.	૧૩	૨૩૧-૨૪૦
કર્મના વિપાકથી સુખનું અને દુઃખનું પ્રતિપાદન.	૧૪	૨૪૦-૨૪૧
વિવેકીની દષ્ટિમાં પરિણામદુઃખતાદિથી મિશ્રિત હોવાથી વિષયસુખની દુઃખરૂપતાનું નિરૂપણ, ચાર વ્યૂહોનું કથન, તથા બૌદ્ધસંમત મુક્તિનું નિરાકરણ.	૧૫	૨૪૧-૨૫૦
હેયનું તથા હેયના હેતુનું નિરૂપણ.	૧૬-૧૭	૨૫૦-૨૫૬
દશ્યનું સવિસ્તર નિરૂપણ.	૧૮	૨૫૬-૨૬૩
ગુણોનાં પર્વોનું કથન.	૧૯	૨૬૩-૨૭૧
ઔપાધિક જ્ઞાતૃત્વના નિરૂપણપૂર્વક પુરુષની ચિન્માત્રરૂપતાનું પ્રતિપાદન.	૨૦	૨૭૧-૨૭૬
પુરુષને માટે સમગ્ર દશ્યના સ્વરૂપનું નિરૂપણ.	૨૧	૨૭૬-૨૭૭
વિવેકીના પ્રતિ કૃતાર્થ થયેલા પ્રધાનનું પણ અન્ય પુરુષના પ્રતિ અકૃતાર્થપણું હોવાનું નિરૂપણ.	૨૨	૨૭૭-૨૭૮
પુરુષના ભોગાપવર્ગને સંપાદન કરનારા સંયોગનું નિરૂપણ, તથા અવિદ્યાના સ્વરૂપનો સવિસ્તર વિચાર.	૨૩	૨૭૮-૨૮૩
ભોગમોક્ષના સંપાદક સંયોગના કારણભૂત વિપર્યયજ્ઞાનની વાસનાઓનું કથન.	૨૪	૨૮૪-૨૮૬
કૈવલ્યનું લક્ષણ.	૨૫	૨૮૬-૨૮૭
હાનનામના કૈવલ્યના કારણરૂપ વિવેકજ્ઞાનનું કથન.	૨૬	૨૮૭-૨૮૮
વિવેકખ્યાતિવાળા યોગીને સાત પ્રકારની પ્રજ્ઞાના લાભનું કથન.	૨૭	૨૮૮-૨૯૨
વિવેકખ્યાતિના લાભના ઉપાયનું કથન તથા નવ પ્રકારનાં કારણોનું નિરૂપણ.	૨૮	૨૯૨-૨૯૭

વિષયનું નામ	સૂત્રાંક	પૃષ્ઠાંક
યોગનાં આઠ અંગોનાં નામોનું કથન, પાંચ પ્રકારના યમોનાં નામો તથા લક્ષણો, અને મહાવ્રતનું નિરૂપણ.	૨૯-૩૧	૨૯૭-૩૧૧
પાંચ પ્રકારના નિયમોનાં નામ તથા લક્ષણ.	૩૨	૩૧૧-૩૧૬
યમાદિના વિરોધી હિંસાદિ વિકલ્પોના ઉપસ્થિત થવાપર તે વિકલ્પોના અભાવ માટે કરવાની પ્રતિપક્ષભાવનાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ.	૩૩-૩૪	૩૧૬-૩૨૦
અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ, શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય ને ઈશ્વરપ્રણિધાન આ યમનિયમોની સિદ્ધિનું સૂચન કરનાર યોગિનિષ્ઠ સામર્થ્યવિશેષના કથનદ્વારા યમ-નિયમોનાં ફલોનું પ્રતિપાદન.	૩૫-૪૫	૩૨૦-૩૩૨
આસનનું લક્ષણ, આસનોના ભેદ, આસનોનાં સાધનોનું કથન, તથા આસનસિદ્ધિનું ફલ.	૪૬-૪૮	૩૩૨-૩૩૯
પ્રાણાયામનું લક્ષણ, તથા ચાર પ્રકારના પ્રાણા-યામોનું સવિસ્તર નિરૂપણ.	૪૯-૫૧	૩૩૯-૩૫૦
પ્રાણાયામનું ફલ.	૫૨-૫૩	૩૫૦-૩૫૨
પ્રત્યાહારનું લક્ષણ.	૫૪	૩૫૨-૩૫૪
પ્રત્યાહારના પ્રયોજનના કથનપૂર્વક દ્વિતીયપાદનો ઉપસંહાર.	૫૫	૩૫૪-૩૫૭

૩. વિભૂતિપાદ ૩૫૭-૪૪૫

તૃતીયપાદના આરંભની આવશ્યકતાના નિરૂપણ-પૂર્વક ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિ એ ત્રણનું લક્ષણ.	૧-૩	૩૫૭-૩૬૫
સંયમના લક્ષણના કથનપૂર્વક સંયમજયનું ફલ, સંયમના વિનિયોગનું નિરૂપણ તથા અન્ય સાધનોથી સંયમના અંતરંગપણાનું કથન.	૪-૭	૩૬૫-૩૭૦
નિર્બીજસમાધિની સિદ્ધિમાં સંયમના બહિરંગપણાનું કથન.	૮	૩૭૦-૩૭૧
નિરોધપરિણામના લક્ષણનું તથા ફલનું નિરૂપણ.	૯-૧૦	૩૭૧-૩૭૪
સમાધિપરિણામનું તથા એકાગ્રતાપરિણામનું		

વિષયનું નામ	સૂત્રાંક	પૃષ્ઠાંક
નિરૂપણ.	૧૧-૧૨	૩૭૪-૩૭૬
પદાર્થમાત્રમાં ધર્મ, લક્ષણ ને અવસ્થારૂપ ત્રણ પરિણામોનું સવિસ્તર નિરૂપણ.	૧૩	૩૭૬-૩૮૨
ધર્મીના લક્ષણના કથનપૂર્વક અપૂર્વવિચાર.	૧૪	૩૮૨-૩૮૬
એક ધર્મીના અનેક પરિણામ થવાના કારણનું કથન તથા ચિત્તના ધર્મોનું પ્રતિપાદન.	૧૫	૩૮૬-૩૮૮
પરિણામત્રયના સંયમથી અતીતઅનાગત જ્ઞાનના લાભનું કથન.	૧૬	૩૮૮-૩૯૦
સર્વ પ્રાણીઓની ભાષાના જ્ઞાનને માટે સંયમનું નિરૂપણ.	૧૭	૩૯૦-૩૯૨
પૂર્વજન્મના જ્ઞાનને માટે સંયમનું નિરૂપણ તથા શ્રીઆવટ્ય અને શ્રીજૈગીષવ્યનો અપૂર્વ સંવાદ.	૧૮	૩૯૨-૩૯૪
બીજાના ચિત્તના જ્ઞાનને માટે સંયમનું નિરૂપણ.	૧૯-૨૦	૩૯૪-૩૯૬
અંતર્ધાનના સાધનભૂત સંયમનું નિરૂપણ.	૨૧	૩૯૬-૩૯૭
મરણજ્ઞાનના સાધનભૂત સંયમનું વર્ણન.	૨૨	૩૯૭-૩૯૮
મૈત્રી આદિના બલના તથા હસ્તી આદિના બલના સાધનભૂત સંયમનું નિરૂપણ.	૨૩-૨૪	૩૯૮-૪૦૦
પરમાણુ તથા પ્રકૃતિ આદિ સૂક્ષ્મપદાર્થોના જ્ઞાનના ઉપાયરૂપ સંયમનું પ્રતિપાદન.	૨૫	૪૦૦-૪૦૧
ભુવનજ્ઞાનના ઉપાયરૂપ સંયમનું વર્ણન, તથા ભુવનોનું વર્ણન.	૨૬	૪૦૧-૪૦૬
તારાઓના નિવાસસ્થાનનું જ્ઞાન, તારાઓની ગતિનું જ્ઞાન, કાયવ્યૂહનું જ્ઞાન, ક્ષુત્પિપાસાની નિવૃત્તિ, ચિત્તસ્થિરતા, તથા સિદ્ધદર્શન આદિના સાધનભૂત સંયમોનું નિરૂપણ.	૨૭-૩૨	૪૦૬-૪૦૮
સર્વજ્ઞતાના ઉપાયરૂપ પ્રાતિભજ્ઞાનનું કથન, તથા ચિત્તજ્ઞાનના સાધનભૂત સંયમનું વર્ણન.	૩૩-૩૪	૪૦૮-૪૧૦
પુરુષના જ્ઞાનને માટે સ્વાર્થસંયમનું નિરૂપણ.	૩૫	૪૧૦-૪૧૨
સ્વાર્થસંયમજન્ય અલૌકિક ષટ્સિદ્ધિઓનું નિરૂપણ, તથા તેમના વિઘ્નરૂપપણાનું કથન.	૩૬-૩૭	૪૧૨-૪૧૫

વિષયનું નામ	સૂત્રાંક	પૃષ્ઠાંક
અન્યના શરીરમાં પ્રવેશના ઉપાયભૂત સંયમનું વર્ણન.	૩૮	૪૧૫-૪૧૭
જલાદિની ઉપર સ્વચ્છંદે ગમન કરવું, અગ્નિની પેઠે તેજસ્વી દેખાવું, દિવ્યશ્રોત્રનો લાભ થવો, અને આકાશગમન કરવું ઇત્યાદિ સિદ્ધિઓના સાધનભૂત સંયમોનું નિરૂપણ.	૩૯-૪૨	૪૧૭-૪૨૦
અન્યના શરીરમાં પ્રવેશના કારણભૂત મહાવિદેહાનામની ધારણાનું વર્ણન.	૪૩	૪૨૦-૪૨૧
ભૂતજયના સાધનરૂપ સંયમનું નિરૂપણ.	૪૪	૪૨૧-૪૨૫
અણિમાદિક સિદ્ધિઓનું વર્ણન.	૪૫-૪૬	૪૨૫-૪૨૯
ઈન્દ્રિયજયના સાધનભૂત સંયમનું તથા ઈન્દ્રિયજયના ફલનું નિરૂપણ.	૪૭-૪૮	૪૨૯-૪૩૨
વિવેકખ્યાતિના સર્વજ્ઞતાદિક ફલનું પ્રતિપાદન.	૪૯	૪૩૨-૪૩૩
પરવૈરાગ્યની ઉત્પત્તિદ્વારા વિવેકખ્યાતિના મુખ્ય ફલ કેવલ્યનું નિરૂપણ.	૫૦	૪૩૩-૪૩૪
યોગબલથી ઉપસ્થિત થયેલા દેવોની સત્કારપૂર્વક પ્રાર્થના થયા છતાં તેમાં સંગ તથા સ્મય ન કરવાનો ઉપદેશ.	૫૧	૪૩૪-૪૩૭
વિવેકજ જ્ઞાનના સાધનભૂત સંયમનું કથન.	૫૨	૪૩૭-૪૩૯
વિવેકજ જ્ઞાનના અવાંતરફલનું નિરૂપણ.	૫૩	૪૩૯-૪૪૨
વિવેકજ જ્ઞાનના લક્ષણના કથનપૂર્વક તેના મુખ્ય-ફલનું નિરૂપણ.	૫૪	૪૪૨-૪૪૩
સિદ્ધિઓની અપેક્ષાથી રહિત કેવલ વિવેકખ્યાતિના કેવલ્યના હેતુપણાના કથનપૂર્વક તૃતીય પાદની સમાપ્તિ.	૫૫	૪૪૩-૪૪૫
૪. કેવલ્યપાદ		
પાંચ પ્રકારની સિદ્ધિઓનું નિરૂપણ.	૧	૪૪૫-૪૪૮
યોગીઓના પૂર્વશરીરના ત્યાગપૂર્વક નવા શરીરના નિર્માણના સંબંધમાં પ્રકૃતિના આપૂરાદિના કથનપૂર્વક અન્ય વિચાર.	૨-૫	૪૪૮-૪૫૫

વિષયનું નામ	સૂત્રાંક	પૃષ્ઠાંક
કૈવલ્યની યોગ્યતાવાળા ચિત્તનું નિરૂપણ.	૬	૪૫૫-૪૫૬
શુકલકૃષ્ણાદિના ભેદથી ચાર પ્રકારનાં કર્મોનું વર્ણન.	૭	૪૫૬-૪૫૮
યોગીથી ભિન્ન જનોનાં ચિત્તોને વાસનાઓના આશ્રયનું કથન.	૮	૪૫૮-૪૫૯
ભાવિજન્મને અનુકૂલ વાસનાઓનો ઉદય થાય છે તેનું નિરૂપણ.	૯	૪૫૯-૪૬૧
સંસારના અનાદિપણાના કથનપૂર્વક વાસનાઓના અનાદિપણાનું નિરૂપણ, તથા પૂર્વજન્મના સદ્ભાવ વિષે ને મનના પરિમાણ વિષે વિચાર.	૧૦	૪૬૧-૪૬૫
વાસનાઓની નિવૃત્તિના ઉપાયનું પ્રતિપાદન.	૧૧	૪૬૫-૪૬૭
અતીતઅનાગત પદાર્થની સ્વરૂપથી સત્તા હોવાના નિરૂપણપૂર્વક સત્કાર્યવાદનો વિચાર.	૧૨	૪૬૭-૪૬૯
સમગ્ર પ્રપંચની ગુણસ્વરૂપતાનું નિરૂપણ.	૧૩	૪૬૯-૪૭૦
અનેકનો એકરૂપ પરિણામ થવામાં યુક્તિનું કથન.	૧૪	૪૭૦-૪૭૩
ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદના નિરાકરણપૂર્વક ચિત્તથી ભિન્ન બાહ્યવિષયના સ્થાપનનો પ્રકાર.	૧૫-૧૬	૪૭૩-૪૭૮
સિદ્ધાંતમાં વસ્તુના જ્ઞાતઅજ્ઞાતના નિરૂપણપૂર્વક ચિત્તના પરિણામીપણાનું કથન.	૧૭	૪૭૮-૪૭૯
પુરુષના અપરિણામીપણાનું પ્રતિપાદન.	૧૮	૪૭૯-૪૮૦
વિજ્ઞાનનામક ચિત્તના સ્વપ્રકાશપણાના ખંડનપૂર્વક ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીના મતનું નિરાકરણ.	૧૯-૨૧	૪૮૦-૪૮૫
યોગસિદ્ધાંતમાં પુરુષના ઔપાધિકજાતૃત્વના કથન-પૂર્વક સાક્ષીપણાનું નિરૂપણ.	૨૨	૪૮૫-૪૮૭
ચિત્તના સ્વાર્થનું નિરૂપણ, તથા ચિત્તથી ભિન્ન આત્માનું પ્રતિપાદન.	૨૩	૪૮૭-૪૮૯
ચિત્તના પરાર્થપણાનું નિરૂપણ.	૨૪	૪૮૯-૪૯૧
વિવેકીની આત્મભાવભાવનાની નિવૃત્તિના કથન-દ્વારા યોગના અધિકારીનું નિરૂપણ.	૨૫	૪૯૧-૪૯૩
વિવેકીના ચિત્તના સ્વરૂપનું પ્રદર્શન.	૨૬	૪૯૩

વિવેકીના ચિત્તમાં વચ્ચે વચ્ચે ઘનારા વ્યુત્થાનસંસ્કારોનું નિરૂપણ, તથા તેમના નાશનો ઉપાય.	૨૭-૨૮ ૪૯૩-૪૯૫
ધર્મભિદ્ધસમાધિના લક્ષણનું તથા ફલનું પ્રતિપાદન.	૨૯-૩૦ ૪૯૫-૪૯૭
ધર્મભિદ્ધસમાધિનિષ્ઠ યોગીના ચિત્તની દશાનું નિરૂપણ.	૩૧ ૪૯૭-૪૯૮
ગુણોના પરિણામક્રમની સમાપ્તિનું કથન, પરિણામક્રમનું લક્ષણ, તથા અન્ય ઉપયોગી વિચાર.	૩૨-૩૩ ૪૯૮-૫૦૩
બે પ્રકારના કેવલ્યના નિરૂપણપૂર્વક ચતુર્થપાદની તથા ગ્રંથની સમાપ્તિ.	૩૪ ૫૦૩-૫૦૫
શ્રીપાતંજલયોગદર્શનનાં સૂત્રોનો વર્ણાનુક્રમ.	- ૫૦૬-૫૧૨

શ્રીપાતંજલયોગદર્શનમાંના અતિઉપયોગી શબ્દોનું સૂચીપત્ર.

શબ્દ	પૃષ્ઠાંક	શબ્દ	પૃષ્ઠાંક
ૐ	૩૬	અપિમાત્રોપાય	૧૨૧
ૐ	૧૩૮	અધ્યાત્મપ્રસાદ	૧૮૭
અ		અનવસ્થિતત્વ	૧૪૯
અકલ્પિતા પારણા	૪૨૧	અનાલતચક્ર	૧૭૦
અકિલષ્ટવૃત્તિ	૫૮	અનિયતવિપાક કર્માશય	૨૩૬
અગર્ભપ્રાણાયામ	૩૫૦	અનુપસંહારી અનૈકાંતિક	
અગ્નિના પર્મા	૪૨૩	હેત્વાભાસ	૬૯
અગ્નિધ્વાત	૪૦૪	અનુબંધ	૪૦
અંગમેજયત્વ	૧૫૦	અનુમાનપ્રમાણ	૬૪, ૭૧, ૮૦
અચ્યુત	૪૦૫	અનુમિતિપ્રમા	૭૧
અજરામરચક્ર	૧૭૦	અનુમોદિત	૩૧૮
અજસતુલક્ષણા	૭૭	અનુલોમવિલોમ પ્રાણાયામ	૩૪૮
અંજનાભ	૪૦૪	અનૈકાંતિક હેત્વાભાસ	૬૯
અક્ષિમા	૮૪, ૪૨૬	અંતરંગસાધન	૩૬૯
અતિકાંતભાવનીય	૪૩૫	અંપતામિત્ર	૮૫
અતિવ્યાપ્તિદોષ	૪૨	અન્યત્વકારણ	૨૯૬
અદૃષ્ટજન્મવેદનીય કર્માશય	૨૨૮	અન્વયરૂપ, દૈદ્રિયોનાં	૪૩૦
અધિકારી	૪૦	અન્વયરૂપ, ભૂતોનાં	૪૨૫

શ્રી પાતંજલયોગદર્શન

૩૬-૫૦

ૐ

પૂજ્યપાદ બ્રહ્મનિષ્ઠ
મહારાજ શ્રીમન્નથુરામશર્માજીપ્રણીત

પુસ્તકોનું વિજ્ઞાપન

—: આનંદાશ્રમનાં પુસ્તકો મળવાનાં સ્થળો :—

(૧) શ્રી વ્યવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ, બીલખા. (સૌરાષ્ટ્ર). ફોન : ૦૨૮૫-૨૬૮૩૨૫૫ (૨) આનંદાશ્રમ, રાજનગર સોસાયટી, NID પાછળ, પાલડી, અમદાવાદ-૭. ફોન : ૨૬૬૨૩૯૨૭ (૩) મેસર્સ શૈલેશ એન્ડ કું. નદીપા રોડ, ગ્રેઈન માર્કેટ પાછળ, બાવાગોર પાસે, જામનગર. ફોન : ૨૫૫૩૯૬૬ (૪) શ્રી વ્યવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ, શિવાજીનગર, આશ્રમ રોડ, સાવરકુંડલા. (૫) શ્રી લક્ષ્મીદાસ મોહનલાલ કંપની, કેદારેશ્વર રોડ, પોરબંદર. ફોન : ૨૨૪૫૦૫૦ (૬) રાધેશ્યામ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, એલ.આઈ.જી. ૧૬૭, આનંદનગર, ભાવનગર-૧. ફોન : ૯૪૨૬૬૫૬૫૫૧ (૭) સોનાડપા આઈસ્ક્રીમ, ભક્તિનગર સર્કલ, રાજકોટ-૨. ફોન : ૨૨૩૧૦૯૭, ૨૨૪૩૭૩૭ (૮) શ્રી હર્ષદરાય વી. વેડીયા, સાગરદર્શન ટાવર નં. ૪, બ્લોક નં. ૪૦૧, સેક્ટર નં. ૧૮, નેરૂલ (વેસ્ટ) નવી મુંબઈ. ફોન : ૦૨૨-૨૩૭૫૭૨૭૬, ૯૮૨૧૪૨૪૦૦૩. (૧૦) મુમુક્ષુ યુવક મંડળ-મોજીદડ, તા. યુડા/લીંબડી, જી. સુરેન્દ્રનગર. મો. ૯૪૨૯૨ ૮૦૭૮૨

